
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXI (2024), №3
s. 109-126
doi: 10.36121/vshandra.21.2024.3.109

Валентина Шандра
ORCID 000-0002-0213-6193
(Інститут історії України НАН України)

Генерал-губернаторства як форма управління українськими територіями Російської імперії (XIX- початок XX ст.)

Streszczenie: Tereny dzisiejszej Ukrainy w Imperium Rosyjskim były zarządzane z zastosowaniem organu generał-gubernatora. Kompetencje terytorialne tego organu obejmowały kilka gubernii, które z reguły stanowiły region powstały w wyniku uwarunkowań historycznych i geopolitycznych. Mówimy o takich terytoriach jak: Słobodzka Ukraina (Słobożańszczyzna), Hetmanszczyzna (Mała Rosja), Południowa Ukraina (Noworosja), Chanat Krymski (Taurida), Besarabia, Kraj Południowo-Zachodni (terytoria Rzeczypospolitej), z których sformowano odpowiednio Małorosyjskie, Noworosyjskie, Besarabskie i Kijowskie generał-gubernatorstwa. Każde z nich różniło się pochodzeniem etnicznym i wyznaniem, prawami i tradycjami prawnymi, stosunkami własnościowo-gospodarczymi, kulturą i językiem, dlatego wymagało innego podejścia do zarządzania niż w rosyjskich prowincjach wewnętrznych. Zakładano, że w okresie istnienia generalnych gubernatorstw ich główni zwierzchnicy podejmą działania unifikacyjne mające na celu zniwelowanie lub nawet całkowite wyeliminowanie cech regionalnych na rzecz wprowadzenia scentralizowanego przywództwa. Ponadto ich działania miały na celu ograniczenie, a nawet wyeliminowanie obowiązywania dotychczasowych norm prawnych wraz z włączeniem ich do obszaru prawnego Imperium Rosyjskiego. Niezwykle ważne było nawiązanie relacji z elitami etnicznymi, oferując im, w zależności od lojalności, miejsce w instytucjach państwowych i organach wybieralnych. Współpraca z nimi na polu zarządzania miała swoją amplitudę: od dopuszczenia do władzy w miejscach znajdujących się pod kontrolą centrum, aż do eliminacji (nawet poprzez fizyczne wyniszczenie i deportację). Generalny gubernator stał się odpowiedzialny za kształtowanie lokalnego aparatu biurokratycznego, przy czym brał pod uwagę nie tylko postawy polityczne elity i jej pochodzenie etniczne, ale także wyznanie, potencjał demograficzny i gospodarczy powierzonego mu regionu. Generał-gubernator miał zasymilować miejscowe struktury z rosyjskimi, zmniejszając w ten sposób ich regionalne zróżnicowanie. Do jego obowiązków należało także eliminowanie skutków sytuacji nadzwyczajnych, takich jak epidemie, nieurodzaje, opór ludności i konflikty, a także stabilizacja cen towarów ważnych społecznie. Ponieważ generał-gubernatorstwa były prowincjonalne,

cjami przygranicznymi, generał-gubernator miał także władzę wojskową, a nawet kompetencje dyplomatyczne. Zgodnie z reformą z 1874 r. generał-gubernatorzy byli dowódcami okręgów wojskowych. Do ważnych imperialnych zadań generał-gubernatorów należała polityka rusyfikacji najważniejszych sfer życia, takich jak instytucje oświatowe, naukowe, kultura oraz życie religijne i duchowe. Generał-gubernator realizował politykę władz centralnych Imperium i odzwierciedlał jej mechanizmy i dynamizm, który przejawiał się albo w przyspieszeniu, albo w hamowaniu integracji historycznie odrębnych regionów w ramach Imperium Rosyjskiego. Dążąc do centralizacji i unifikacji państwa, generał-gubernator identyfikował lokalne odrębności wynikające z czynników geopolitycznych i społeczno-historycznych. W zależności od wyzwań czasu i własnego pojmowania sytuacji, każdy generał-gubernator samodzielnie dostosowywał proces rusyfikacji danego regionu, pragmatycznie wykorzystując ich specyfikę dla imperialnych potrzeb i interesów państwa.

Słowa kluczowe: Ukraina, generał-gubernator małorosyjski, generał-gubernator noworosyjski i besarabski, generał-gubernator kijowski, Imperium rosyjskie.

Governorships as a form of administration of the Russian Empire over Ukrainian territories (XIX-early XX centuries)

Annotation: For the Ukrainian historical territories, which under various circumstances were part of the Russian Empire, the state proposed a general-governor form of government. It extended to several provinces, which were divided into historical regions formed under the influence of geopolitical circumstances. We are talking about such territories as Slobidska Ukraine (Slobozhanshchyna), Hetmanshchyna (Malorossiya), Southern Ukraine (Novorossiya), Crimean Khanate (Tavria), Bessarabia, South-Western Region which were in Malorossiya's, Novorossiya's as well as Bessarabian and Kyiv governorates-general. Each of them differed in ethnic groups and confessions, laws and legal traditions, land and economic relations, cultural differences and languages, and therefore required different approaches to management than in the Russian internal provinces. It was assumed that during the existence of governorates-general, their chief rulers had to carry out certain measures with the aim of reducing, or even completely eliminating, regional features for the introduction of centralized leadership. Their activities were aimed at limiting or even eliminating the validity of previous legislative norms and their subsequent transfer into the legal field of the Russian Empire. It was extremely important to establish interaction with ethnic elites, offering them, depending on imperial loyalty, a place in state institutions and state elected bodies. Cooperation with them in the field of management had its own amplitude: from admission to power under the control of the center to elimination (even through physical destruction and deportation). The governor-general became responsible for the formation of the local bureaucratic apparatus, taking into account not only the mood of the elite, but also the demographic and economic potential of the region entrusted to him. He had to assimilate the social structure to the Russian one, thereby reducing regional diversity. His responsibilities also included eliminating the consequences of emergency situations, such as epidemics, crop failures, population resistance and conflicts, as well as stabilizing prices for socially important goods. Since the provinces were border regions, the governor-general also had military and even diplomatic powers. According to the reform of 1874, he headed military districts. The important duties of the governors-general also included the policy of Russification in the main spheres of life and, most importantly, in the formation of a network of institutions of education, science, culture, as well as religious and spiritual life. In all areas of his activity, the Governor-General improved management mechanisms, shaped the policy of the center, its dynamism, which was manifested in the acceleration or inhibition of the integration of historical regions within the Russian Empire. Striving for centralization and

unification of state life, the governor-general form of governance showed local differences due to geopolitical and socio-historical factors. Depending on the challenges of the time and their own understanding of the situation, each of the governors-general made their own corrections in the process of Russification of the regions, pragmatically using their specificity in relation to the imperial needs and interests of the state.

Keywords: Ukraine, Malorossiya's Governor General, Novorossiya's and Bessarabian Governor General, Kyiv Governor General, Russian Empire.

Вступ

У Російській імперії, як державі з обширними територіями, приділялася значна увага адміністративно-територіальному поділу¹. Адже від нього залежала внутрішня стабільність, ефективність управління, надходження податків та рекрутування до армії. Починаючи від Петра I і Єкатеріни II універсальною адміністративною одиницею ставала губернія з однаковими чи подібними установами і органами влади і управління. Спроби за Александра I повсюдно увести генерал-губернаторства не витримали випробування практикою. Його наступник Ніколай I запроваджував уніфікацію і централізацію, вважаючи їх куди надійнішими способами імперського врядування.

На початок XIX століття внаслідок переходу на міністерську галузеву систему чітко визначився підхід до генерал-губернаторської форми влади на периферії. Вона запроваджувалася на придбаних імперією територіях на певний період часу, впродовж якого нівелювалися відмінності, яких набула їх людність, коли мала власну державність або коли перебувала у складі інших держав. Серед них найперше ті, котрі не дозволяли здійснювати уніфіковане централізоване управління.

Як надгубернський інститут генерал-губернатор наділявся повноваженнями центральних органів і законодавчою ініціативою аби спрямовувати державне життя у краях в імперське річище. Підпорядковувався він імператорові, який безпосередньо призначав його на посаду, вищим органам влади, міністерству внутрішніх справ. Виконавчим органом генерал-губернаторів була канцелярія, чиновники і службовці якої контролювали втілення в життя їх розпоряджень, забезпечували управлінські процедури, документували власну діяльність, створюючи повноцінні архіви.

Функціонування цього інституту місцевої влади увиразнює регіональні відмінності, а тому стає важливим інструментом до пізнання імперського становища підпорядкованих його владі територій.

Історіографія генерал-губернаторської форми управління Російською імперією на сьогодні є досить значною. Одна її частина присвячена генерал-губернаторствам як поважному місцевому інституту імперської влади та його структурі, інша – зосереджується над з'ясуванням факторів, що ними

¹ В. Шандра, *Формування адміністративно-територіального устрою українських земель як засіб інтеграції до складу Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття)*. [ін:] *Росія – Україна: зради, союзи, війни*, / відп. ред. М. Литвин, Львів 2022, с. 102-133.

керувалася імперія, нарізаючи території до конкретних генерал-губернаторств та їх функцій; остання, найбільш кількісна, з'ясовує місце і роль конкретних генерал-губернаторів, які наділені значними повноваженнями від імператора, на своє розуміння реалізовували політику центру в підпорядкованих їм регіонах. Аналіз історіографії в монографії 2005 р.² варто доповнити пізнішими дослідженнями, серед яких виділимо книжки авторського колективу про Сибір, в колонізації якого значну роль відігравали генерал-губернатори³. А також працю ольденбурзького історика Мальте Рольфа, який вважав генерал-губернаторів Привіслінського краю верховними начальниками, котрі визначали стратегію і практику імперського управління Царством Польським до 1914 р.⁴. Цілою низкою статей польські автори, на які є посилання у статті, конкретизують заходи генерал-губернаторів Південно-Західного краю у втіленні імперських планів на подолання річ-посполитських традицій в житті його соціумів. Метою цієї публікації є визначення спільних повноважень генерал-губернаторів, які були найголовнішими у їхній діяльності для досягнення «неподільності імперії» на історичних теренах сучасної України. А також охарактеризовано пропоновані і вживані ними практичні міроприємства для досягнення поставлених стратегічних цілей.

Варто нагадати, що сучасна Україна в «довгому» ХІХ столітті являла собою низку поліетнічних історичних регіонів, які сформувалися під впливом геополітичних обставин, коли їх входження та перебування у складі інших монархій регулювалося міжнародно-правовими актами. Йдеться про такі цілісні території як: Слобідську Україну (Слобожанщину), Гетьманщину (Малоросію), Південну Україну (Новоросію), Кримське ханство (Таврію), Бессарабію, Південно-Західний край. Кожна із них різнилася етносами та конфесіями, земельно-господарськими відносинами, власними чи запозиченими законами і правовими традиціями, кліматом, способами життя людності, а тому вимагала іншого, ніж у російських внутрішніх губерніях, управління. Властивим для них було масове переважання у кожному регіоні людності однієї етнічної ідентичності, а також те, що походження еліт, за винятком Малоросії, Слобідської України і колишнього Кримського ханства, не збігалося з етнічним походженням соціальних низів.

Генерал-губернаторства об'єднували у своєму складі кілька губерній, котрі формували історико-географічний регіон (край). Його населення, як правило, мало спільну історичну територію, традиційну культуру, своєрідну цивілізаційну єдність. Або ж навпаки, набуті території приєднувалися до тих, котрі тривалий час вже перебували у складі імперії. Це дозволяло прискорювати їх адаптацію, котра супроводжувалася призначенням нового геополітичного центру аби нівелювати притягальну здатність старих столиць. Генерал-губернатор, як вищий сановник, мав запропонувати центру цілком конкретні заходи для

² В. Шандра, *Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст.*, Київ 2005, с. 23-37.

³ *Сибір в составе Российской империи*, Москва, 2007.

⁴ М. Рольф. *Польские земли под властью Петербурга: от Венского конгресса до Первой мировой*, Москва, 2020, с. 4.

збереження, зменшення, а то й ліквідації локальних особливостей історичних країв або використання їх в інтересах імперії.

На українських теренах були засновані три генерал-губернаторства. Перше, на корінних землях: Малоросійське (1802-1856) у складі Полтавської, Чернігівської, з 1836 р. і Харківської губернії. Замість Чернігова, де раніше перебувала квартира президента Малоросійської колегії Петра Румянцева, центром новостворюваного генерал-губернаторства ставала Полтава. Не в останню чергу, як нагадування про Полтавську битву 1709 року, яка завершилася розгромом Петром I шведських і українських військ. Із набуттям Харковом значення транзитного центру для освоєння Півдня, сюди перемістилася і резиденція генерал-губернатора⁵. Ліквідація Малоросійського генерал-губернаторства 1856 р. свідчила, що за основними показниками територія Малоросії і Слобожанщини позбулася основних відмінностей від внутрішніх російських губерній, втратила колишнє воєнно-стратегічне значення. Внаслідок приєднання і успішного формування Південно-Західного краю малоросійські і слобідська губернії перестали бути пограничними.

Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство поширювало свої повноваження на Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії і Бессарабську область впродовж 1822-1874 років. Резиденцією генерал-губернаторів замість визначеного спершу Кишинєва, стала Одеса, зростаюче місто-порт на Чорному морі, на яке імперія покладала великі надії щодо власної участі у міжнародній прибутковій торгівлі. Його ліквідації посприяли ліберальні реформи Александра II, проте верховна влада змушена була повернутися до відновлення цієї форми управління у вигляді тимчасових генерал-губернаторств, котрі функціонували ще десяток років. Більше того, тимчасовий одеський генерал-губернатор Христофор Рооп ще і у 1879 р. вимагав посилити свої повноваження та поновити колишній статус Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства⁶.

Третє, Київське генерал-губернаторство, засновувалося на землях Правобережної України, ще недавно річпосполитських, у складі однойменної, Подільської і Волинської губерній, котре проіснувало найдовше: з 1832 по 1914 рік. Київ ставав столицею Південно-Західного краю через надання цьому місту значення духовного центру православ'я, зручного місця для його поширення на інші губернії, адже регіональна еліта в більшості мала римо-католицьке віросповідання. Ліквідація Київського генерал-губернаторства в 1914 р. відбулася не через те, що його очільники справилися з своїми завданнями. На припинення його діяльності вплинув початок Першої світової війни.

Малоросійське генерал-губернаторство

Соціальна структура Малоросійського генерал-губернаторства, незважаючи на тривале перебування його людності в російській державі все ще

⁵ В. Кравченко, *Харьков / Харків: столица Пограничья*, Вильнюс 2010, с. 113.

⁶ В. Шандра, *Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст.*, Київ 2005, с. 248.

відрізнялася від внутрішніх російських губерній. Вища еліта краю, як правило, була вихідцями з козацької старшини, допущеної до правлячої верхівки імперії. Годі назвати прізвища О.А. Безбородька, В.П. Кочубея, Трощинських, Розумовських, Завадовських, які увійшла до складу вищих органів влади і управління імперією. Вони прагнули зберігати окремішність Малоросії як своєї батьківщини, де вони були власниками чималих земельних угідь. Перебуваючи в Санкт-Петербурзі та обіймаючи високі державні посади, вони мали можливість впливати на призначення генерал-губернаторами освічених і поміркованих сановників. Ще перший малоросійський генерал-губернатор Алексей Куракін (в 1802-1807 рр.) помітив, що знатні власники місцевих маєтків, служачи у столиці, намагалися офіційно й неофіційно, коригувати його діяльність на власну користь⁷.

Регіональна знать наслідувала їх приклад й пішла на співпрацю з російською адміністрацією та намагалася закріпити за собою землі, зміцнювала кріпацтво, яке тут запроваджувала Єкатеріна II з кінця XVIII століття. Вона як могла, так і чинила спротив проведенню генерального земельного межування. Тож Алексей Куракін не поспішав надавати їй звання дворян відповідно її військових рангів, а тому представники українського шляхетства постійно зверталися як до нього, так і в Герольдію, щоби не применшували значимість їхніх чинів. Про петиції місцевого дворянства було згадано лише напередодні війни 1812 року, коли імперії загрожували війська Наполеона Бонапарта.

Семимільйонне козацтво, котре залишалося вільним землевласником, також турбувало імперію. Йшов пошук його місця в соціальній структурі, при котрому йому відводили роль і захисника кордонів, і вільних хліборобів. Той же Куракін прагнув узаконити його право на землеволодіння і підготував урядову записку «О позволеніи малороссийским казакам распорядяться недвижимыми их имениями на древних их правах и привилегиях Малороссии жалованных». Імперія прагнула використовувати з вигодою його ще недавній козацький військовий досвід на власний захист у 1812, 1830 і 1856 роках. У ці часи з малоросійського козацтва генерал-губернатори формували козацькі полки. Більше того, наступник Алексея Куракіна Яков Лобанов-Ростовський (в 1808-1816 рр.) пообіцяв козацтву повернути його колишнє становище, якщо воно самоорганізується і виставить полки проти армії Наполеона Бонапарта.

Зростання темпів оселяння призводило до обезземелення козацької верстви. Зубожілі козаки і селяни, котрі до цього не знали російського кріпацтва, чинили спротив як соціальними протестами, так і масовим відшукуванням підтверджень свого козацького походження, тому вони також перебували у полі зору генерал-губернаторів. Одним з шляхів подолання соціальної напруги стало переселення малоземельних і безземельних козаків на південь, де імперія потребувала вільних рук для господарської колонізації краю та для захисту його кордонів. Ініціював його в 1806-1809 роках Алексей Куракін, прогножуючи,

⁷ Письма генерал-губернатора князя А.Б.Куракина из Малороссии, «Труды Полтавской губернской ученой архивной комиссии», 1909, вып. 6, ч. 1. с. 49, 65.

проте невдало, переселення до 25 тисяч осіб. Наступним малоросійським генерал-губернаторам переміщення малоросійських козаків було успішнішим і відбувалося не лише на Південь України, а й на Північний Кавказ для закріплення за імперією Кубані.

Найпомітнішою постаттю на цій посаді був Ніколай Репнін (в 1816-1834 рр.). Його адміністративні здібності, виважені управлінські рішення в Саксонії, де він виконував обов'язки віце-короля, були помічені українською знаттю. У Німеччині тоді почався рух за об'єднання земель, але саксонці намагалися зберегти власну автономію при входженні до Пруссії⁸. Недаремно ж граф Олександр Завадовський, який тоді перебував у Дрездені, зауважував, що тут всі Репніна хвалять, і він бажає його шанувати стільки ж у Малоросії, скільки шанують його в Саксонії⁹. Не менш важливим був і шлюб Репніна з Варварою Розумовською, що поєднував його із малоросійським шляхетського-козацьким родом Розумовських. Йому, як генерал-губернатору, вдалося залучити місцеве панство до розбудови імперських інституцій в Малоросії, підтримавши його прагнення здобути привілеї російського дворянства. Ним були засновані кадетський корпус і інститут шляхетних панянок в Полтаві, де можна було здобути відповідну для дворянства освіту. Він лояльно ставився до козацького соціуму, захищав особисту свободу, право на землеволодіння і формував з нього козацькі полки на захист імперських кордонів як на заході, так і на півдні. Укладений ним важливий законодавчий акт, статут про управління малоросійськими козаками, схвалений імператором, дозволяв йому опікуватися ними через спеціально створену губернську установу, Головну господарську контору, яка знаходилася у Полтаві і підпорядковувалася міністерству фінансів і генерал-губернатору. У цивільних справах козаки зберігали станові привілеї, а військові – розглядав карний суд, за рішенням якого винного могли позбавити стану і зарахувати в солдати. Генерал-губернатор мав право призначати і звільняти чиновників контори, яка зайнялася приведенням в «известность козаков и их промыслы, чтоб они платили все повинности и платежи и ограждать козаков от обид»¹⁰. Вона ж контролювала козацьке землеволодіння, їхній перехід до інших станів та дотримання порядку набирання козаків для військової служби.

У неврожайний в Малоросії 1831 рік генерал-губернатор розпорядився і особисто простежив закупівлю збіжжя в Османській імперії та потурбувався про його доставку для селянських родин¹¹.

⁸ М. Антонович, *Князь Репнін, генерал-губернатор Саксонії*, Берлін 1936.

⁹ И. С. Листовский, *Князь Николай Григорьевич Репнин. Его всеподданнейшее представление государю Николаю Павловичу о рассрочке недоимки помещичьим крестьянам малороссийских губерний, «Киевская старина» 1889, кн.1, с. 217.*

¹⁰ Витяг із «Устава об управленіи малороссийскими казаками» [in:] В. Шандра, *Малоросійське генерал-губернаторство. 1802-1856. Функції, структура, архів*, Київ 2005, с. 318.

¹¹ В.Шандра, *Малоросійське генерал-губернаторство. 1802-1856. Функції, структура, архів*, Київ 2005, с. 143.

Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство

Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство постало як потреба замінити головних адміністраторів французького походження з передачею їхніх повноважень російським сановникам. Тим більше, що Арман де Рішельє вийшов до Парижу, а Александер Ланжерон не став авторитетним правителем краю. Міхаїл Воронцов (в 1823-1854 рр.), який понад 30 років обіймав цю посаду, як досвідчений державний і військовий діяч прагнув знайти спільну мову і з іноземними колоністами, із козаками, з кримськотатарською та бессарабською знаттю. З тими, і з тими він рахувався, зважаючи на їхнє походження та господарські потреби краю. Для переходу беїв і мурз до складу російського дворянства напрацював конкретні заходи, як щодо кількості отримуваних привілеїв, так і щодо оволодіння російською писемною культурою. Для порозуміння з авторитетною духовною елітою ним було реформовано конфесійні відносини між державою і магометанськими інституціями, яке завершилося зменшенням чисельності мулл, обмеженням їхнього землеволодіння, зобов'язанням вести метричні книги. Для переведення цієї релігії на службу російській державі вдосконалювалася структура Таврійського магометанського духовного правління, діяльністю якого контролював департамент духовних справ іноземних віросповідань¹².

До набуття чинності «Устава о колониях» 1842 р. генерал-губернатор регулював привілеї, котрі надавалися державою іноземним колоністам, зокрема щодо сплати державних податків та звільнення від військових постойів, а також про умови прибуття нових поселенців. Оскільки Росія довгий час завойовувала вихід до Чорного моря аби мати статки від закордонної торгівлі збіжжям, Міхаїл Воронцов сприяв розбудові портів на Чорному і Азовському морях, укладанню митного законодавства, заснуванню комерційних судів, страхових контор і торгових кампаній, підтримував російське купецтво шляхом проведення традиційних ярмарок. Зважаючи на постійні загрози епідемії генерал-губернатор опікувався створенням мережі карантинних установ, налаштуванням протиепідемічної служби для перевірки торговельних суден. Найвідомішою дипломатичною акцією Міхаїла Воронцова стала Аккерманська конвенція 1826 р., у підписання якої він брав безпосередню участь.

Значних успіхів було досягнуто у русифікації краю шляхом створення мережі російських навчальних закладів, бо строкаті етноси, як колоністи, приїздили на поселення з багатьох місць із власною освітньою традицією. Для цього 1832 року було створено Одеський навчальний округ, чиновники якого засновували гімназії та інші школи з російськомовним предметним викладанням. Для творення світу російської культури Воронцов запрошував до Одеси російських літераторів. Для них Одеса була містом, у якому витав дух політичної свободи, якої так бракувало у столицях ніколаєвської Російської імперії, що й спонукало їх шукати хоча би тимчасового у ній прихистку¹³. Серед них найперше слід назвати

¹² О.С. Мавріна, *Виникнення та діяльність Таврійського магометанського духовного правління (до історіографії питання)*, «Сходознавство» 2017, № 78, с. 17-37.

¹³ П. Герлігі, *Одеса. Історія міста, 1794-1914*, Київ 1999, с. 125.

Александра Пушкіна, який про свої враження від підприємливості іноземців міста писав у листі до брата, що він з Кишинєва прибув у Європу, що в Одесі йому приглянулися ресторани і італійська опера¹⁴. А також зауважив, що «тут у нього немає вітчизни, що тут російська слава для порядної людини гроша мідного не варта»¹⁵. Традицію запрошувати до Одеси письменників та художників перехопив і її градоначальник Алексей Львовшин. Серед останніх був і Карл Брюллов.

Однак, далеко не всі південні генерал-губернатори демонстрували виваженість і прагнення порозумітися з регіональними елітами. Показовою у цьому вимірі була політика Александра Строганова, який обіймав посаду новоросійського і бессарабського генерал-губернатора в 1854-1863 роках. Вона призвела до того, що кримськотатарське населення почало масово залишати свої землі та переселятися до Туреччини. Умови для їхнього повернення напруцьовував вже інший правитель краю – Павло Коцебу (в 1863-1870 рр). Натомість Александр Строганов організував дієву допомогу місцевому населенню, яке постраждало від Східної (Кримської) війни за винятком «частини магометанської людності»¹⁶.

Київське генерал-губернаторство

Третім генерал-губернаторством на українських теренах постало Київське, заснування якого було реакцією імперії на польське Листопадове повстання 1830 р. і яке мало завданням зробити з польського краю російський. За більше як 80-ти річний період його очолювали впливові сановники, серед них такі ініціативні та енергійні державні діячі як Дмитрій Бібіков, Александр Дондуков-Корсаков, Алексей Безак, Алексей Ігнат'єв та інші. Не важко помітити, що два останні відзначилися жорсткими етнополітичними заходами в Сибіру і верховна влада сподівалася, що для них буде під силу пришвидшити русифікацію Південно-Західного краю.

Бібіков енергійно стимулював наступ верховної влади на регіональні особливості, набуті краєм у складі Речі Посполитої. Найперше, він не схвалив урядової пропозиції певним чином поєднати місцеве і російське законодавство, а підтримав відміну чинності Третього литовського статуту з переходом на російське цивільне законодавство та запровадження російських кадастрів. Для надання власній посаді надзвичайних повноважень ним були 1840 р. підготовлені «Настанови київському військовому, волинському і подільському генерал-губернаторові», які схвалив Ніколай I і які стали законодавчою програмою практичних заходів заміни місцевих порядків російськими.

Для зменшення економічної незалежності польських магнатів і шляхти він вдався до конфіскації у них земельних маєтків з передачею у державну власність, а звідти – чиновникам російського походження, щоправда, без права

¹⁴ *Пушкин в Южной России*. Материали для его биографии, собираемые Петром Бартечевым, Москва 1862, с. 148.

¹⁵ А.И. Кирпичников, *Одесса и Пушкин*, «Исторический вестник», 1889, кн. 6, с. 625.

¹⁶ Державний архів Одеської області, фонд 1, опис 173, 1856 рік, справа 14, арк.1-2.

поділу й оренди. Його програма передбачала позбавлення земельної власності й католицького духовенства. Цій же меті служило запровадження інвентарних правил 1847 р., своєрідного законодавчого акту, чинного лише на Правобережжі, згідно з яким обмежувалась кількість панщини у польських маєтках. 1848 р. Бібіков отримав право контролювати судові справи про перевищення поміщиками влади над селянами з правом накладати на їх маєтки опіку без традиційного її розгляду дворянськими зібраннями. Для схвалення верховною владою цього заходу Бібіков запровадив збирання фактів про селянську смертність, як наслідок жорстокого гноблення поміщиками-католиками православного селянства, що призводило до нагнітання у шляхетському середовищі атмосфери невпевненості і страху.

Для уподібнення соціальної структури краю до внутрішніх губерній та для подолання польської шляхетської корпоративності Бібіков позбавляв регіональну шляхту дворянських привілеїв. Створені ним комісії ревізували її приналежність до дворянства. Тих, хто не підтвердив шляхетського походження, переводили у категорію державних селян (одnodворців) і міщан. Внаслідок цього вони потрапляли до когорти платників подушного податку та змушені були відбувати військову повинність. Він відмовився від традиційної для імперії управлінської кооперації з місцевими елітами, втручався у діяльність дворянських зібрань, позбавляючи виборчих прав шляхтичів, які не обіймали посад, розпочав широку кампанію залучення освічених юнаків на військову і цивільну службу, вважаючи, що малоземельна і безземельна шляхта має служити російській державі, а не польським магнатам.

Посилення державного втручання у соціально-економічне життя краю породжувало невдоволення й протести знаті. Придушення спротиву досягалося за рахунок збільшення чисельності поліції, яка створювалася за прикладом російських губерній¹⁷. На службу до неї часто залучали селян. Заснована Бібіковим Київська військово-судна комісія займалася адміністративним виселенням поляків, арештами, обшуками і конфіскацією їхніх маєтностей. Тасмна слідча комісія активно переслідувала тих, хто боровся проти імперського свавілля. Генерал-губернатор вдавався до усунення нелояльних поляків від державних посад, зокрема в судах, із заміною їх на уродженців великоросійських губерній¹⁸.

Бібіков зауважив також своєрідність єврейського етносу краю та взявся впорядковувати його проживання через переписи, приписування до міських станів із ліквідацією кагалів, через контроль коробкового і свічкового зборів. Однак він підтримував євреїв, як добрих торговців і ремісників, для кращого розуміння їх способу життя намагався перекласти російською мовою єврейські закони.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, фонд 442, опис 1, справа 1257, арк. 1-2.

¹⁸ Див. також: А. Новак, *Як поставала «імперія зла»? Досвід Центрально-Східної Європи*, пер. із пол. М.Яковини, Київ 2021, с. 97-114.

Боротьба з польськими культурними впливами проявлялася в політиці деполонізації. Зокрема, аби зробити з молодих шляхтичів лояльних підданих, Бібіков перебрав під власний контроль їх виховання, насаджуючи освіту за російським зразком. Після викриття у 1839 р. таємної організації Союзу польського народу (*Stowarzyszenie ludu polskiego*) ним було звільнено більшість професорів-поляків з Університету св. Володимира у Києві, частину переведено до Харківського і Московського університетів та до Ніжинського ліцею. Замість них були запрошені професори з Вільно, Петербурга, Казані та Москви¹⁹. Дмитрій Бібіков особисто почав патрунувати університет. Щоб той давав якісні знання, які б приваблювали на навчання шляхтичів, забезпечував його кращим обладнанням з Європи, організував надходження до університетської бібліотеки літератури з багатьох російських міст.

Ним було докладено чимало зусиль до заснування 1838 року Інституту шляхетних панянок, який сприяв русифікації молодих польок. 1848 року він був призначений куратором Київського навчального округу аби сконцентрувати у власних руках усі засоби регулювання і нагляду за освітою. Він ініціював звільнення вчителів-поляків із шкіл, обмежував приватну педагогічну практику. Гімназії і повітові училища перетворювали у закриті навчальні заклади, при яких відкривалися пансіони та спільні учнівські квартири, де проживали учні під наглядом російських наглядачів²⁰. Для перевиховування шляхтичів заснував 1852 р. Київський кадетський корпус.

Для доведення, що край є «корінною російською територією» Бібіков підтримував діяльність Тимчасового комітету для дослідження старожитностей (1835-1845). Сприяв заснуванню при генерал-губернаторській канцелярії кількох державних наукових інституцій, як от: 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів та 1852 р. Центрального архіву давніх актів. Ініціював створення Комісії для описання губернії Київського навчального округу (1851-1864). Для русифікації культурного простору та легітимізації імперського політичного устрою запрошував до Києва російські театральні групи й нагороджував кращих акторів із статків міста.

Наступну хвилю русифікації краю спричинило польське Січневе повстання 1863 р., яке збіглося з ліберальними реформами, темпи і повноту яких також визначали генерал-губернатори. Найвпливовішим став Александр Безак (у 1865-1868 рр.), який розпочав, а наступники продовжили укладати законодавчі норми для зменшення розмірів земельних багатств у польських власників. Аби позбавити їх економічної незалежності, а то й покарати за участь у повстанні, не в останню чергу й для самозбагачення, генерал-губернатор взявся за напрацювання цілої низки законів, що набули чинності 10 грудня 1865 року. Згідно з ними

¹⁹ В. Колесник, Г. Казакевич, О. Сокирко та ін., *Історія Київського університету: монографія*, Київ, 2019, т. 1, с. 109.

²⁰ Й. Ремі, *Імперська освітня політика і польське питання в Київському учбовому окрузі: суперечка між Сергієм Уваровим та Дмитром Бібіковим наприкінці 1830-х рр.*, «Етнічна історія народів Європи», 2001, вип. 8, с. 17-21.

землі польських власників, а у них перебувала абсолютна більшість угідь, повинні були прискорено перейти російському дворянству. Досягнення цієї мети здійснювалося кількома шляхами: конфіскацією маєтностей в учасників повстання, заборонаю полякам купляти нові землі, а якщо продавати, то лише росіянам. Успадковування землі дозволялося лише по прямій родинній лінії. Полякам було заборонено користуватися послугами Дворянського банку. На польські маєтки накладалася 10% контрибуція, замінена 1864 р. на 5%. Укладене за його участю обмежувальне законодавство та викупні операції на завершальній стадії селянської реформи сприяли тому, що російське землеволодіння у краї сягнуло 40%. Українські селяни стали власниками майже 4 млн. десятин землі.

Значних успіхів Безак досяг у спробі послабити вплив римо-католицької церкви у трьох губерніях Південно-Західного краю. Для цього він ініціював закриття Кам'янецької католицької єпархії, ліквідацію костелів і монастирів та скорочення чисельності ксьондзів, як і запровадження російської мови у викладання релігії у всіх типах шкіл²¹. Він навіть вимагав від імператора надати йому дозвіл закривати своєю владою католицькі храми, контролювати душпастирську службу ксьондзів аж до схвалення текстів проповідей²². Недавні ж міністр внутрішніх справ Пьотр Валуєв не підтримав багато з його починань, вважаючи, що їх не можна втілити в життя. Проте він був переконаний, що А.П. Безак став одним з тих західних генерал-губернаторів, котрі були сильнішими за Державну раду²³.

Його наступник Александр Дондуков-Корсаков (в 1869-1878 рр.) хоча й поділяв переконання Безака про збільшення чисельності поміщиків російського походження, але віддавав перевагу іншим, нерепресивним методам управління. Замість переслідування католиків, він підтримував православ'я, яке мусило утверджувати в краї Росію так само, як це робили ксьондзи католицьких храмів, оберігаючи його польськість. Він, аби зменшити їхні впливи як і наростання єврейських позицій зокрема в економіці, вдався до підтримки чеської колонізації²⁴. Йому вдалося переконати уряд призупинити чинність в краї судової реформи 1864 р. до 1880 р.²⁵ Також А. М. Дондукову-Корсакову довелося з'ясувати питання про ставлення імперії до українського національного руху. Підтримуючи громадівців щодо їхньої участі в Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства та в роботі III археологічного з'їзду, він сподівався, що легалізація такої діяльності сприятиме контролю за українофілами, що вона дозволить спрямовувати їх бажання працювати в галу-

²¹ Я. Легець, *Политика генерал-губернатора А.П. Безака в отношении римско-католической церкви в Юго-Западном крае (1865-1868)*, «Wschodni Rocznik Humanistyczny» 2020, т. XVII, № 4, с. 145-160.

²² Там же, с. 154-155.

²³ *Дневник П.А. Валуева, министра внутренних дел, в 2-х т.*, Москва 1961, том 2: 1865-1876, с. 161.

²⁴ Я. Легець, *Основные проблемы управления Юго-Западным краем Российской империи после Январского восстания 1863 г.*, «Уральский исторический вестник», 2022, № 2 (75), с. 48-57.

²⁵ В. Шандра, *Проблеми управління Правобережною Україною: Київське генерал-губернаторство за О.М. Дондукова-Корсакова (у 1869-1878 рр.)*, [в:] *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць* гол. ред. О.П. Реєнт, вип. 6, Київ 2003, с.199

зі освіти, науки і культури в русло імперської ідеології, що також зменшуватиме польські впливи у краї²⁶.

Міхайл Чертков, київський генерал-губернатор в 1878-1881 рр., як ввійськовий, в управлінні краєм дотримувався жорстких, заборонних заходів щодо польського землеволодіння і переслідування українофілів. Наступний генерал-губернатор Александр Дрентельн (в 1881-1888 роках) розпочав перевірки документів на право землеволодіння та впорядкування становища сільських чиншовиків. Як ніхто інший, він зайнявся повною заміною місцевого бюрократичного апарату вихідцями з російських губерній. Для цього він обґрунтував для них привілеї і пільги: від скорочення термінів служби для отримання чергових чинів до збільшення розмірів жалування. За нього розпочалося тотальне усунення поляків від обіймання державних і станових посад. Практично органи станового дворянського самоврядування на відміну від інших губерній, позбувалися права комплектувати державні установи²⁷.

Кожен наступний генерал-губернатор, який отримував посаду у Києві, відразу після першої ознайомчої поїздки по губерніям, повідомляв імператорові, наскільки цей край не є «російським» і визначав власну нішу для подальшої його русифікації. Алексей Ігнат'єв (в 1889-1897 рр.), якого сюди було переміщено зі Східного Сибіру, «противоположной окраины великого русского царства», як він сам визначив, вбачав свої завдання в переконанні поляків, що уряд не відступить від «насадження в краї російської державності»²⁸. Він вважав, що російські школи слід неодмінно відкривати в місцевостях з переважанням людності римо-католицького віросповідання. Ним було подано проект закону про чергові обмеження прав поляків на придбання землі з наданням позик російським дворянам для її купівлі. Пропонувалося також приступити до напрацювання законодавчих норм про перебування в краї євреїв. Ці пропозиції Александр III уважно прочитав, деякі схвалив і залишив на полях звіту 25 поміток²⁹.

При генерал-губернаторах не було дорадчих органів (на відміну від губернаторів з губернськими правліннями). Це дозволяло їм в разі потреби терміново приймати самостійні рішення і втілювати їх на практиці. Натомість вони на власне розуміння формували корпус чиновників з особливих доручень, знаних фахівців, які забезпечували їх інформацією про становище увіренних їм країв, а то й ідеями про поліпшення генерал-губернаторського врядування. Ті намагалися якісно виконувати доручення, і як наслідок, генерал-губернатори сприяли їхній адміністративній кар'єрі, а то й самостійно призначали їх очолювати державні установи та обіймати такі важливі адміністративні посади, як губернаторів, голів судових палат і совісних судів та палат

²⁶ Там само. с. 193-213.

²⁷ В. Шандра, *Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст.*, Київ 2005, с. 320.

²⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, фонд 442, опис 527, справа 118. Формулярний список А.П.Ігнат'єва; *Всеподанейший отчет киевского, подольского и вольнского генерал-губернатора за 1889-1893 гг.* Печатный экземпляр, с.1.

²⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, фонд 442, опис 623, справа 408, арк. 1-7.

державних маєтностей, призначали прокурорами, городничими, а з 1860-х років – мировими посередниками, головами мирових з'їздів, губернськими і повітовими предводителями дворянства, головами чиншових присутствій. Саме ці чиновники опинилися й на виборних дворянських посадах, а тому виборне право дворянства в Південно-Західному краї фактично було зведено нанівець.

Серед чиновників з особливих доручень при київських генерал-губернаторах варто назвати такі відомі постаті як Юрій Самарін, Іван Рудченко, Петро Косач, Борис Юзефович. Серед них був і такий одіозний чиновник як Ніколай Писарєв, шурин Дмитрія Бібікова, котрий зосередив у свої руках призначення на поліцейські посади. Він очолював слідчу комісію і перебільшуючи участь у змовах юних польських патріотів, отримував від батьків останніх немалі хабарі аби справи їхніх дітей не передавалися до суду. Свій кабінет, не приховуючи, він прикрашав фамільними срібними блюдами, вазами і келихами, які ще недавно належали родинам правобережної шляхти. Крім жалування чиновники з особливих доручень отримували доплату, що надходила з фонду відсоткового збору накладеної на польські маєтки контрибуції. Ці чиновники скористалися й можливістю набути земельні угіддя на пільгових умовах³⁰.

Найяскравішою сторінкою у повноваженнях чиновників з особливих доручень стала діяльність на цій посаді українофілів, які сподівалися вплинути на політику генерал-губернаторів в інтересах місцевого населення. Іван Якович Рудченко, поміркований громадєць, підготував для київського генерал-губернатора 13 записок-досліджень про специфіку місцевого землеволодіння. У одній з них він переконував головного начальника звернути, нарешті, увагу на українців, співників у боротьбі з доланням польських впливів у краї. Згідно з його доповідною запискою «Виновато ли малорусское слово (по поводу 1876 г., воспрещавшего печатание по-малорусски книг)» генерал-губернатор Міхаїл Чертков переконав уряд дещо обмежити чинність Емського указу відносно заборони друкувати літературу українською мовою³¹. Натомість Борис Юзефович, молодший чиновник з особливих доручень при київському генерал-губернаторові А.Р. Дрентельнові у 1887-1891 роках, ставши 1892 р. київським окремим цензором з іноземної цензури, критикував адміністрацію за недостатнє обмеження польських землевласників, засуджував чиншову реформу, вважав, що генерал-губернатор не достатньо займається «розполяченням» Південно-Західного краю.

При новоросійському і бессарабському генерал-губернаторові виділялася постать Алексея Льовшина, вихованця Харківського університету, який служив в азійському департаменті Колегії іноземних справ і відзначився підготовкою до видання праці «Историческое и статистическое обозрение уральских казаков». Його енергійність, освіченість і працьовитість зауважив Воронцов та запросив

³⁰ В.С. Шандра, *Чиновник з особливих доручень при київському генерал-губернаторові: соціологічний портрет*, [в:] *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць*, гол. ред. О.П. Реєнт, вип. 13, Київ 2007, с. 156–176.

³¹ Там само, с.162.

на посаду чиновника з особливих доручень, якому було під силу очолювати місцевий театр, численні комісії і комітети. Він побував у Європі і запозичив там чимало практичних заходів для впорядкування Одеси. Останнє посприяло призначенню його одеським градоначальником.

При Ніколаї Рєпніні, малоросійському генерал-губернаторові, відзначимо Семена Капніста, сина поета і громадського діяча Василя Капніста. На посаду керівника Головної контори для управління малоросійськими козаками був призначений чиновник з особливих доручень – князь Г. А. Баратов. Чиновники з особливих доручень стали розпорядниками при формуванні малоросійських козацьких полків.

Якщо відзначати професійність чиновників з особливих доручень, то вона була досить високою як через освіченість, так і досвід державної служби. Половина з них мала вищу освіту, інша – середню, причому вітчизняну. Характерною для них була і спеціалізація, як от управління селянами та єврейським населенням краю, контроль за рухом земельної власності та з питань унійного віросповідання. Оскільки генерал-губернаторами ставали сановники немісцевого походження, то вони прагнули й часто спиралися на знання й досвід вихідців з місцевої еліти.

Такою ж значущою була й посада правителів канцелярії генерал-губернаторів. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор Міхаїл Воронцов начальника своєї канцелярії Філіпа Вігеля відправив з Одеси до Кишиніва, аби той став членом Верховної ради Бессарабії та спрямовував її діяльність на надання області становища російської губернії. Підготовлені ним «Замечания на нынешнее состояние Бессарабии» надовго стали джерелом інформації для генерал-губернатора про цей край, своєрідною його «соціальною географією»³². Андрій Фабр, виходець з швейцарської родини, обіймав посаду начальника Воронцовської канцелярії у 1833-1847 роках, а потім надовго став успішним катеринославським губернатором³³.

Правителем канцелярії малоросійського генерал-губернатора Ніколая Рєпніна служив відомий історик Дмитрій Бантиш-Каменський, якому було доручено написати історію України. У такий спосіб генерал-губернатор шукав і знаходив порозуміння з місцевою елітою, яка прагнула мати однакові стани привілеї з російським дворянством, що було б підтверджено її історичним минулим. Никанор Молчановський, історик за освітою, як правитель канцелярії київських генерал-губернаторів в 1892-1906 роках, підготував доповідну записку для захисту та легалізації української мови з метою використання її у боротьбі місцевого «руського» населення проти «польського елемента»³⁴.

³² А. Кушко, В. Таки, при участии О. Грома, *Бессарабия в составе Российской империи. 1822-1917*, Москва 2012, с. 146.

³³ О. Бобкова, *А.Я.Фабр: портрет администратора на фоне эпохи*, Киев 2007.

³⁴ М. Гаухман, «У війні над мапою»: український образ міжнародних відносин на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., «Україна модерна», 2014, ч. 21, с. 59-61.

Висновки

Сказане дозволяє запропонувати кілька універсальних повноважень генерал-губернаторів, до яких віднесемо такі. По-перше, переведення країв у правове поле Російської імперії з обмеженням, а то й ліквідацією чинності власного законодавства чи законодавства попередніх держав та місцевої юридичної традиції. Їм дозволялося формувати правові норми, чинність яких зберігалася певний час до переведення людної на загальноросійські закони. По-друге, налагодження взаємодії з етнічними елітами та запровадження контролю за ними, пропонуючи їм залежно від проявів імперської лояльності місце в державних установах та станових виборних органах. Співпраця з місцевими елітами у сфері управління мала власну амплітуду: від допущення їх до владних повноважень на місцях під контролем центру до усунення навіть шляхом фізичного знищення і депортації. По-третє, генерал-губернатор формував місцевий бюрократичний апарат, враховуючи настрої еліти, її етнічне походження, враховуючи демографічний та господарський потенціал увіреного йому краю. Він безпосередньо схвалював чиновників не лише на поліцейські та адміністративні посади, а й на посади суддів та директорів середніх навчальних закладів.

Далі, щодо соціальної структури, то він мав уподібнювати її до російської, зменшуючи її регіональну строкатість. На цього сановника покладалося також усунення наслідків надзвичайних ситуацій як от епідемії, неврожаїв, спротивів і конфліктів, стабілізація цін на основні товари. Оскільки краї були прикордонними, то генерал-губернатор наділявся не лише адміністративними, а й військовими повноваженнями, а на перших порах й дипломатичними. Воєнно-політичне зміцнення порубіжного Півдня змусило Ніколая I надати генерал-губернаторові такі повноваження, як командування корпусу у мирний час. Військова реформа 1874 р. призвела до створення військових округів, які очолювали генерал-губернатори.

До важливих обов'язків генерал-губернаторів відносилася політика русифікації людної, яка проявлялася в усіх сферах життєдіяльності, проте найбільше у формуванні мережі закладів освіти, науки, культури, релігійно-духовного життя. Як у цьому напрямку так і в інших генерал-губернатор шліфував механізми, формував політику центру, забезпечував її динамічність, котра проявлялася то в прискоренні, а то в уповільненні інтеграції історичних регіонів у складі Російської імперії.

Генерал-губернаторська форма врядування, прагнучи до запровадження централізованого і уніфікованого керівництва історичними регіонами, виявляла багато локальних відмінностей, обумовлених геополітичними і соціально-історичними факторами. Кожен з генерал-губернаторів залежно від викликів часу, власного розуміння ситуації вносив свої корективи у процес русифікації країв, враховуючи імперські інтереси держави.

BIBLIOGRAFIA - REFERENCES**Sources:**

- Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti, fond 1, opys 173, 1856 r. sprava 14, arkush1-2.
- Dnevnik P.A. Valueva, ministra vnutrennikh del. V 2-kh t.* Moskva 1961, tom 2: 1865-1876, 588 s.
- Listovskii I. S., *Knyaz Nikolai Grigorevich Repnin. Yego vsepoddaneishee predstavlenie gosudaryu Nikolayu Pavlovichu o rassrochke nedoimki pomeshchichim krestyanam malorossiiskikh gubernii*, „Kievskaya starina“, 1889, kn.1, s. 217-221.
- Pavlovskii I. F., *Pisma general-gubernatora knyazya A.B.Kurakina iz Malorossii*, [in:] *Trudy Poltavskoi gubernskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, 1909, vyp. 6, ch.1, s. 41-75.
- Pushkin v Yuzhnoi Rossiiy. Materiali dlya yego biografii, sobiraemie Petrom Bartenevim*, Moskva 1862.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, fond 442, opys1, sprava 1257, arkush 1-2.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, fond 442, opys 527, sprava 118: Formuliarnyi spysok O.P. Ihnatieva.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, fond 442, opys 623, sprava 408, arkush 1-7.
- Vsepoddaneishii otchet kievskogo, podolskogo i volynskogo general-gubernatora za 1889-1893 gg.* Pechatnii ekzempliar.
- Vytiah iz «Ustava ob upravlenii malorossiyskymy kazakamy», [in:] Shandra V., *Malorossiiske heneral-hubernatorstvo. 1802-1856. Funktsii struktura, arkhiv*, Kyiv 2005, s. 318-320.

Studies:

- Antonovych M., *Knyaz Riepnin, heneral-hubernator Saksonii*, Berlin 1936.
- Bobkova O., *A.Ya.Fabr: portret administratora na fone epokhi*, Kiev 2007.
- Haukhman M., «U viini nad mapoiu»: ukrainskyi obraz mizhnatsionalnykh vidnosyn na Pravoberezhnii Ukraini v druhii polovyni XX – na pochatku XX st., „Ukraina moderna“ 2014, ch. 21, s. 49-90.
- Herlihi P., *Odessa. Istoriia mista, 1794-1914*, Kyiv 1999.
- Kirpichnikov A.I., *Odessa i Pushkin*, «Istoricheskii vestnik», 1889, kn. 6.
- Kolesnyk V., Kazakevych H., Sokyрко O. ta in., *Istoriia Kyivskoho universytetu: monohrafiia*, Kyiv, 2019, t. 1.
- Kravchenko V., *Kharkov / Kharkiv: stolytsa Pohranychia*, Vylnius 2010.
- Kushko A., Taki V.. pri uchastii Groma O., *Bessarabiya v sostave Rossiiskoi imperii. 1822-1917*, Moskva 2012.
- Legech Ya., *Osnovnyye problemy upravleniya Yugo-Zapadnim kraem Rossiiskoi imperii posle Yanvarskogo vosstaniya 1863 g.*, «Ural'skii istoricheskii vestnik» 2022, № 2 (75), s. 48-57.
- Lehets Ya., *Polytyka heneral-hubernatora A.P. Bezaka v otnoshenii rym'sko-katolycheskoi tserkvy v Yuho-Zapadnom krae (1865-1968)*, „Vschodni Rocznik Humanistyczny“ 2020, t. XVII, № 4, s. 145-160.
- Mavrina O.S., *Vynyknennia ta diialnist Tavriiskoho mahometanskoho dukhovnoho pravlinnia (do istoriografii pytannia)*, „Skhodoznavstvo“ 2017, № 78, s. 17-37.
- Novak A., *Yak postavala «imperii zla»? Dosvid Tsentrалno-Skhidnoi Yevropy*, per. iz pol. M.Iakovyny, Kyiv 2021.
- Remi Y., *Imperska osvittnia polityka i polske pytannia v Kyivskomu uchbovomu okruzi: superechka mizh Serhiem Uvarovym ta Dmytrom Bibikovym naprykintsi 1830-kh rr.*, «Etrichna istoriia narodiv Yevropy», vyp. 8, Kyiv 2001, s. 17-21.
- Rolf M., *Polskiye zemly pod vlastiu Peterburha: ot Venskoho konhressa do Pervoi myrovvoi*, Moskva 2020.

Shandra V., *Problemy upravlinnia Pravoberezhnoiu Ukrainoiu: Kyivske heneral-hubernatorstvo za O.M. Dondukova-Korsakova (u 1959-1878 rr.)*, [in:] *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Zbirnyk naukovykh prats*, gol. red. O. P. Reent, Kyiv vyp. 6, Kyiv 2003, s. 193-213.

Shandra V., *Formuvannia administratyvno-terytorialnoho ustroiu ukrainskykh zemel yak zasib intehratsii do skladu Rosiiskoi imperii (kinets KhVIII – pochatok XX stolittia)*, [in:] *Rosiia – Ukraina: zrady, soiuzy, viiny*, vidp. red. M. Lytvyn, Lviv 2022, s. 102-133.

Shandra V.S., *Chynovnyk z osoblyvykh doruchen pry kyivskomu heneral-hubernatorovi: sotsiolohichniy portret*, [in:] *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Zbirnyk naukovykh prats*, gol. red. O. P. Reent, vyp. 13, Kyiv 2007, s. 156-176.

Shandra V.S., *Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX – pochatok XX st.*, Kyiv 2005.

Sybyr v sostave Rossyiskoi ymperyy, red. A. I. Miller, A. V. Remnev, A. Riber, Moskva 2007.

